נוסעים מוקדמים והארכיאולוגים הראשונים[1]

רוברט ל. ואן

Early Travelers and the First Archaeologists | Robert L. Vann

על־אף מאות שנים של נטישה, קיסריה לא נשכחה מעולם. שמה הערבי (קיסרייה) דומה לשמה הקדום, והשם העברי המודרני הוא התעתיק שלהם בעברית. בכוונת מאמר זה לעלות על עקבותיהם של נוסעים נבחרים שביקרו בקיסריה ולתאר בקצרה את התגליות הארכיאולוגיות שקדמו לחפירות המתבצעות בימינו. הסיפור מתחיל בעולי רגל דתיים שהגיעו למקום לקראת סוף העת העתיקה, נמשך באזכורים אחדים במקורות ערביים ובמבחר דיווחים מימי הביניים, ומסתיים בתיאורים אירופיים מודרניים מסוף המאה הי"ח ואילך, ובממצאים מן החפירות הראשונות שנעשו באתר.[2]

במאה הד' לספירה הייתה קיסריה הבירה והנמל הראשי של פרובינקיה פלסטינה ונקודת יציאה טבעית לסיורים ארוכים דרך השומרון לשם ביקור באתרים הנוצריים. קיסריה מופיעה במפות קדומות כמו אלו של תלמי (Ptolemy) (איור 1) ושל פויטינגר (Peutinger) (איור 2). עולי הרגל מיקדו את תשומת לבם במונומנטים שנקשרו בנצרות הקדומה ובכללם בית פיליפ וארבע בנותיו ומבנים (בית מרחץ או בית מגורים?), שהיו קשורים בהמרת הדת של הקנטוריון קורנליוס (*מעשי השליחים* 8:21–9). נזכרת גם הספרייה של אוסביוס איש קיסריה. קיסריה הייתה המרכז הכנסייתי של הפרובינקיה עד שנת 451, כאשר ועידת כלקדון העניקה מעמד זה לירושלים. בין עולי הרגל הראשונים היה הנוסע מבורדו בשנת 333 (Geyer 1898; Wilkinson 1971, 153–154; Jones 1978, 21–23). מסעו הוביל אותו מצור דרך עכו לקיסריה, שם ראה את המקום (הידוע בשם "בית המרחץ") שבו הוטבל קורנליוס. לאחר שיצא מן העיר התעכבה חבורתו במעיינות שוני (Syna בטקסט הלטיני)[3] ואחר כך פנתה מזרחה לכיוון בית שאן (סקיתופוליס).

כחמישים שנה אחר כך, בשנת 385, נסעו פאולה הקדושה ובתה אוסטוכיום (Eustochium) בדרך היבשה מצרפת (Serapta) לקיסריה (Tobler 1887, I, 31). הן מזכירות את הבית או הכנסייה של קורנליוס ואת ה"בקתות" של פיליפ וארבע בנותיו הבתולות.[4] גם הירונימוס (*EP* 108.8) מזכיר את בית קורנליוס שאותו ראה, כנראה, באותו ביקור משותף עם פאולה. בראשית המאה הו' ביקר תיאודוסיוס בקיסריה והעלה על הכתב את המסורת אודות מות הקדושים של קורנליוס, שאת קברו תיאר (Bernard 1893; Kaegi 1978, 177–181; Tsafrir 1986, 129–145). מומר נוצרי מחיל הפרשים הפרסי, שנודע מאוחר יותר בשם אנסטסיוס הקדוש, בא לקיסריה בשנת 627. הוא נקלע לוויכוח עם חיילים פרסים והוחזק במאסר במבצר (*kastron*) של קיסריה; בהמשך הוא הובא לפני שופט, נשפט והוחזר לפרס. בשנת 628 הוחזרו שרידי גופתו של אנסטסיוס הקדוש לקיסריה, בדרכם לירושלים, ובזמן הקצר שהוחזקו בה נבנתה כנסייה (קפלה) לכבודו במרכז העיר, ליד הטטרפילון. בסיפור נזכרים מבנים שונים ובכללם המצודה, קריית הממשל הרומי (praetorium), טטרפילון, עמק מרטיוס (Campus Martius) הסמוך וכנסיות שהוקדשו לאאוּפֶמיה הקדושה (St Euphemia) ולמריה הצעירה הקדושה (St Mary the Younger). מסתבר שבתקופה הקצרה של השלטון הפרסי המשיכה קיסריה להיות מרכז השלטון הפרובינקיאלי.

---

1 המאמר (Vann 1992) תורגם באדיבות המחבר בידי רותי ונועם אור (בתיקונים ביבליוגרפיים מסוימים של המערכת).

2 סיכומים מוקדמים יותר של דברי נוסעים קדומים ושל עבודת חוקרים ראשונים אפשר למצוא אצל Levine 1975; Ringel 1975; Levine and Netzer 1986, 6–14. להיסטוריה מקיפה יותר של האתר מאז המאה הי"ח ראו שילר תשמ"א. למחקרים כלליים על צליינים ונוסעים בארץ הקודש ראו Hilprecht 1903; Fedden 1958; Vilnay 1965. (הערת המערכת: המאמר פורסם בשנת 1992 ועל כן אינו מעודכן בתוצאות החפירות והמחקרים שבוצעו מאז בעיר).

3 אבי־יונה זיהה את המעיין מצפון־מערב לקיסריה, על הדרך מחיפה, ולא על הדרך ללגיו (Avi-Yonah 1950–51, 54 ff).

4 ביקורה תועד 19 שנים מאוחר יותר בידי הירונימוס כדי להללה (Jones 1978, 35; Wilkinson 1977, 1–2).

איור 1. מפת הלבאנט בעקבות קלאודיוס תלמי (**168–90** לספירה לערך): מפת אסיה (Tabula Asiae IV) מקיליקיה עד עזה. השטחים המנוקדים (למשל מעל דור) מייצגים רכסי הרים (הר הכרמל); קווים ישרים מסמנים הפרדה בין הפרובינקיות הרומיות (סוריה, חילת סוריה וערב); הקווים המקווקווים מסמנים הפרדה בין אזורים (שומרון, גליל)
(Young after Nebenzahl **1986, 16–17**)

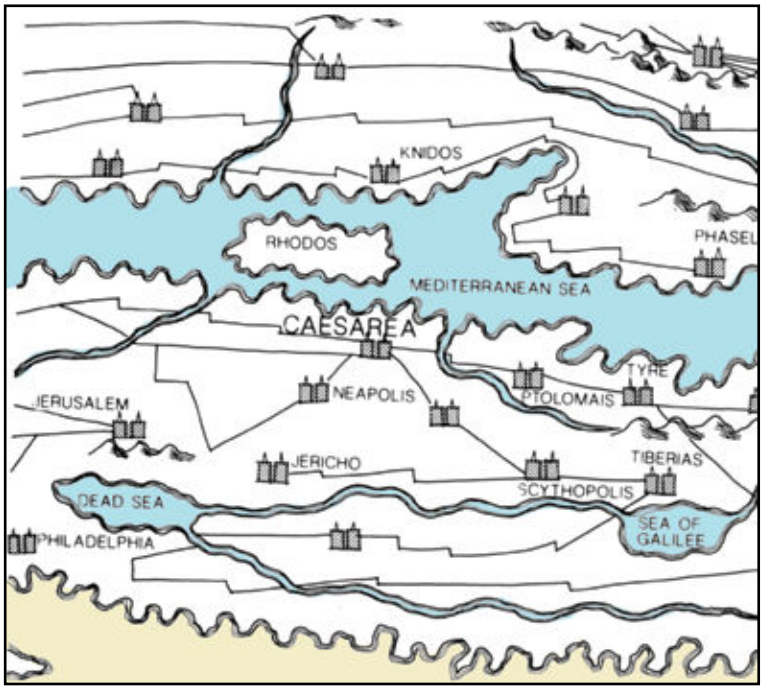

איור 2. מפת פויטינגר, הקטע המתאר את הלבאנט, המאה הה' לספירה. למעלה החוף המערבי והדרומי של אסיה הקטנה, ממילטוס ועד פסליס (ליקיה); מתחתן חוף ארץ־ישראל, הכינרת, הירדן וים המלח. הצפון מימין [במקור נכתב בטעות שמאל]
(Young after Nebenzahl **1986, 23**)

בתקופת השלטון הערבי, כאשר חולקה פרובינקיה סוריה–פלסטינה למחוז צפוני ולמחוז דרומי, השתייכה קיסריה לדרומי (al–Filastin). מועאוויה הרס את העיר בשנת 640 אך נראה שגם בנה אותה מחדש. בתקופה הערבית נודע הגיאוגרף אלמקדסי (סוף המאה הי'). הוא היה יליד ארץ־ישראל ונכדו של הארכיטקט הסורי אשר בנה מחדש את חומות קהיר וביצע עבודות בעכו הסמוכה. אלמקדסי כתב (Le Strange 1896, 55):

> אין עוד עיר יפה כמוה... אדמותיה טובות ופירותיה משובחים. כמו כן מפורסמת העיר בחלב תאואים ובלחם לבן. ביצור בלתי חדיר שומר על העיר ומגן על רובעי מגורים מאוכלסים היטב. מי השתייה לתושבים מסופקים מבארות ומבורות.

באמצע המאה הי"א, אחרי שנצטווה בחלומו לעלות לרגל למכה, יצא הנוסע הפרסי נציר אל־ח'וסרו עם אחיו למסע בן שבע שנים, שהביאו בשנת 1047 לקיסריה. הוא כתב (Le Strange 1893, 20):

> עיר טובה המשופעת במטעי תמרים, תפוזים, לימונים ומים זורמים. חומותיה חזקות ולעיר שער ברזל, מים פורצים בעיר, ומחצר מסגד יום השישי ניתן לראות את הים וכל מה שעובר בו.

קיסריה גם מופיעה במפות כמו התרשים של אל־אצטח'רי משנת 952, המתאר את סוריה וארץ־ישראל (Al–Istakhri; Nebenzahl 1986, Pl. VII; איור 3).[5]

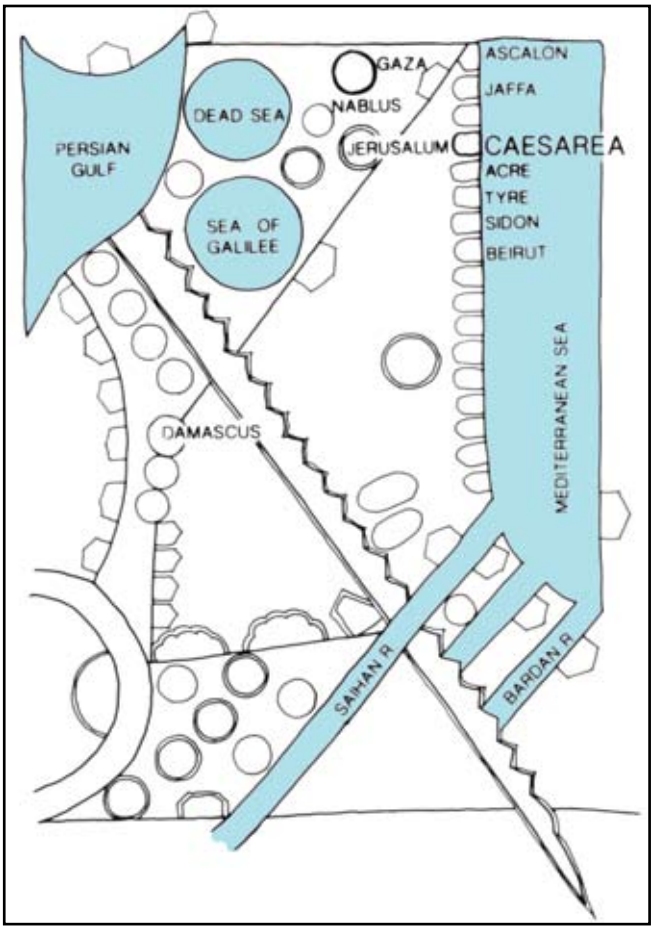

איור 3. מפת סוריה/פלסטינה מאת אל־אצטח'רי, שהתפרסמה בשנת **952** בספר **דרכים וארצות**. במקור סומנו מקווי מים בצבע ירוק ונהרות בכחול. הרי הלבנון שסומנו בקו אלכסוני מזוגזג אינם במקומם הנכון; נהר הירדן הושמט. הערים הגדולות מופיעות ברצף אבל לא על פי קנה המידה הנכון. הצפון למטה (Young after Nebenzahl **1986, 29**)

בשנת 1101 כבש הצלבן בלדווין הא' את קיסריה. אף שהמבצר הנוצרי האחרון (עכו) נפל בשנת 1291, המשיכו צליינים לחיות בארץ הקודש ולסייר בה (על התקופה: פראוור תשכ"ג; Hazard 1975, 79–114; Benvenisti 1970; על אודות הנוסעים: Grabois 1988, 65–79). מתקופה זו יש בידינו יומנים אישיים וספרי הדרכה לתיירים. באחד מהם כלול תיאור משנת 1180 שנכתב בידי ז'אק דה ויטרי (Stewart 1896b, 4–5):

> [קיסריה] בנויה על חוף הים, אך אין בה נמל נוח, היא שופעת גנים, כרי דשא ומים זורמים. זו העיר הראשית ב"פלסטינה השנייה" (Palestina Secunda). השליח פאולוס הקדוש הוחזק כאן במאסר והגיש את בקשתו לנסוע לרומא.

ההיסטוריון מימי הביניים ויליאם מצור, שהיה הבישוף של צור בזמן שלטונם של אמאורי (Amaury) ובלדווין הד' (1163–1185), כתב את ההיסטוריה של הממלכה הלטינית החל מייסודה בשנת 1095 ועד 1184. הוא מביא תיאור של קיסריה המדגיש את העדרו של מעגן באותה עת (הוא כמובן אינו מדייק בנוגע למאמציו של

5 כדי להבטיח את מעמד העל של מכה, נמצא הדרום בראש המפה. השטח המתואר כולל את מזרח הים התיכון, מטרסוס עד עזה; ערים חשובות כמו קיסריה מצוינות בסימן אדום ליד שמן הרשום בשחור.

הורדוס לבנות נמל (Babock and Krey 1943, 435):

> קיסריה שוכנת לחוף הים ובימי קדם נודעה כמגדל שרשון. ...לעיר זו יתרונות גדולים בצורת נחלים זורמים וגנים מושקים היטב, אך אין בה נמל. אנחנו אמנם קוראים שאותו הורדוס ניסה במאמץ רב ובמחיר יקר, אך ללא הצלחה, לבנות בה נמל שיוכל להציע חוף מבטחים לאוניות.

תיאודריך הגרמני (Theoderich), שטייל בארץ הקודש בשנים 1171–1173, ביסס את דיווחו על תצפיות אישיות ועל תיאוריהם של אחרים. הוא בהיר וברור בתארו את חוויותיו האישיות, אך מבולבל כשהוא מעתיק מאחרים; הוא עקף את קיסריה, שאותה תיאר כעיר מבוצרת הממוקמת במישור נעים ויפה (Stewart 1896c, 58–59). משלהי המאה הי"ב יש בידינו גם דיווח פרי עטו של הנוסע היהודי בנימין מטודלה, המתאר את העיר כ"נעימה ויפה ושוכנת לחוף ימים" (Adler 1930, 38–63). הוא מדווח כי בעיר נותרו 200 יהודים ו־200 שומרונים.[6]

בשנת 1285, שנים אחדות לאחר נפילת קיסריה בידי בייברס וצבאו המצרי, תיאר בורקהרד מהר ציון את העיר (Stewart 1896a):

> חמש ליגות ממבצר הצליינים [עתלית] נמצאת קיסריה, המטרופוליס של פלסטינה, שהייתה בעבר בישופות. ...במערב היא גובלת בים התיכון ובמזרח בביצה של מים מתוקים, שבה שורצים תנינים רבים. במקום הזה נמצאתי בסכנה גדולה אך האל ברחמיו הרבים הצילני. לעיר יש מיקום חזק, אך בימינו היא הרוסה לחלוטין. לפיליפ ובנותיו היה בה בית. כמו כן היה כאן הבישוף הראשון של קיסריה. יתר על כן, כאן גם התנהל הוויכוח צח הלשון והרהוט בין פאולוס לבין הנואם טרטולוס (Tertullus) בנוכחות המלך אגריפס ופליקס.

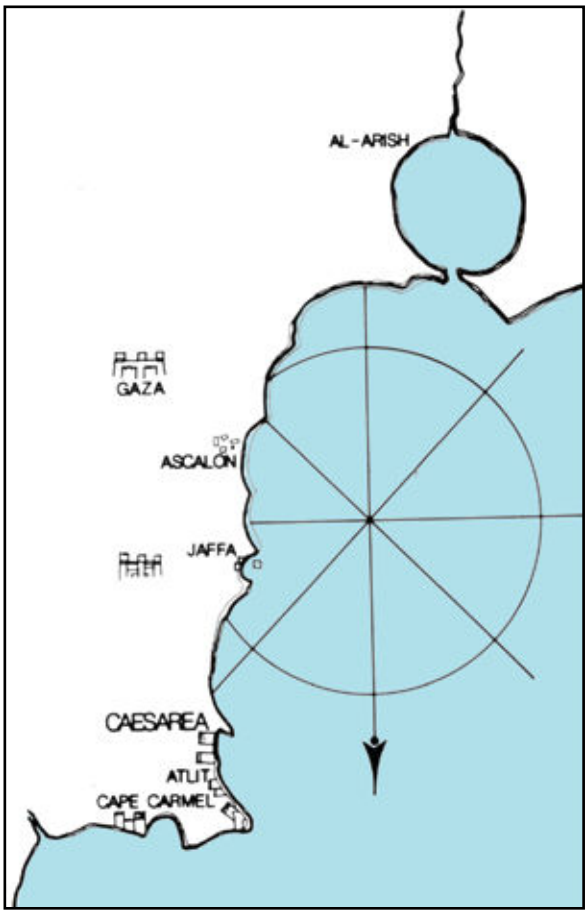

איור 4. מפת פלסטינה של פירי ראיס (מפה עות'מאנית מן המאה הט"ז). הצפון למטה (Young after Heyd 1956)

לא ברור האם ה"סכנה הגדולה" נבעה מן התנינים שבביצה או מן התושבים המקומיים.

בשנת 1421 מסר יוהנס פולונר (Poloner) כי העיר נטושה אך עדיין יש בה גנים (Poloner 1874; Stewart 1894, 29):

> זו הייתה עיר הבירה של מישור החוף של פלסטינה. יוסף בן־מתתיהו הרבה לכתוב עליה. בכיוון מזרח מצוי אגם רחב ועמוק של מים מתוקים, השורץ תנינים. העיר עצמה הרוסה לחלוטין. כאן הטביל השליח פטרוס את קורנליוס, ופאולוס הוחזק בה במאסר זמן ממושך כשהיה בדרכו לרומא. יש בה נמל לא נוח, אך שפע של גנים, כרי דשא ונחלים שופעים המגיעים אפילו עד לוד ולעבר השרון.

לבסוף נכבשה ארץ־ישראל בידי העות'מאנים, אשר שרטטו מפות של קו החוף; תרשימים או מפות ימיות תיארו את תוואי החוף וסיפקו הנחיות לנווטים. החשובה במפות אלו הוכנה בידי פירי ראיס (Re'is), שחיבר

6 ר' יצחק חילו ביקר בעיר בשנת 1334 ודיווח כי נותרו בה רק יהודים מעטים ואף לא שומרוני אחד (Chelo 1847, 252–254). (הערת המערכת: זהו מקור הנחשב בלתי אמין, שנכתב עשרות שנים לאחר שקיסריה כבר חרבה).

את *כיתאב אי־בחרייה* (ספר הימאות), אשר הודפס בשנת 1521.[7] שני גיליונות מוקדשים לחוף הים ושניהם מתייחסים ל"קיסריה חראב" – חורבות קיסריה (איור 4).

קבוצה חדשה של נוסעים אירופים הגיעה במאה הי"ח למזרח הים התיכון וחיפשה לא רק אתרים מקראיים ונוצריים אלא גם את שורשי התרבות המערבית בכללה. הנוסעים סקרו אתרים עתיקים, העתיקו כתובות ותיארו את עולם החי והצומח. היו ביניהם אמנים שעבודותיהם נחרתו על לוחות עץ או מתכת לשם פרסום.

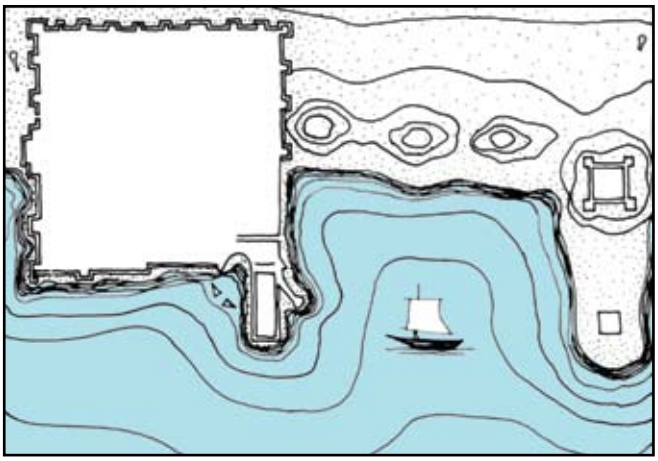

איור 5. התוכנית האירופית המודרנית הראשונה של קיסריה, שהוכנה בידי ריצ'רד פוקוק. הסירה מצוירת במפרץ הדרומי, שזוהה בטעות כנמל הורדוס. הנמל העתיק נמצא משמאל, מעבר (משמאל [במקור נכתב בטעות מימין]) לכף הנשלט בידי המצודה הצלבנית. המבצר הקטן יותר בעל ארבעה מגדלי פינה שמימין הוא ביזאנטי. הכף שמימין למטה הוא אתר של בריכת דגים (*piscina*) (ארמון הורדוס?) (Young after Pococke **1745**)

ריצ'רד פוקוק היה הנוסע האירופי הבולט ביותר שביקר אז באתר (Pococke 1743–1745). הוא היה הראשון שתיאר בפרוטרוט את החורבות ובכללן את מהלכה של מערכת הביצורים החיצונית ואת אמות המים – הגבוהה והנמוכה. תוכנית האתר שהכין (איור 5) מגדירה בבירור את קווי המתאר של החומה הצלבנית ההרוסה שהוקמה, לדבריו, בימי לואי הט'. אף שהוא זיהה את המעגן הצלבני (המצוין בציור ספינה קטנה בתוכו), הוא טעה ומיקם את הנמל ההרודיאני במפרץ הדרומי. כן שגה בזיהוי השונית הקטנה הסמוכה לתיאטרון כשובר הגלים הדרומי של הורדוס,[8] בפירוש החומות הביזאנטיות הענקיות שעל אותה שונית כמגדל הגדול ביותר בנמל (Drusion), ובזיהוי הדיונה האמצעית מתוך שלוש שמול המפרץ הדרומי כמקום מקדשם של רומא ואוגוסטוס. בתחום הדיונות האחרות הוא מיקם את הפורום (בצפון) ואת התיאטרון (בדרום), בעוד שאת האתר הנכון של התיאטרון הוא הגדיר כאמפיתיאטרון.

מבצע המיפוי הגדול הראשון של המזרח התיכון נעשה במהלך המערכה הכושלת של שנת 1799 בידי מהנדסי נפוליאון בפיקודו של קולונל פייר ז'אקוטין (Jacotin), וזאת כשהצבא התקדם צפונה לאורך החוף עד שהובס בידי הצי הבריטי וצבאו של המושל העות'מאני של עכו. המפות, שהוגבלו בעיקר למישור החוף שלאורכו צעד הצבא, הוכנו במהירות ונותרו בהן פערים רבים, אבל אלו המפות הטופוגרפיות המפורטות הראשונות של האזור, וגם בחמישים השנים הבאות הן נותרו הטובות ביותר. אחד משששת הגיליונות שהוקדשו לארץ־ישראל מכסה את מחוז קיסריה (Jacotin 1882, 91, II.2, Folio 45; Karmon 1960, 157–173, 244–254; Kallner 1944, 157–163; איור 6).

גם הלוחמים מן הצד השני תרמו לתיעוד העתיקות: ד"ר פ"ב ספילסבורי מן האונייה הבריטית "טייגר" שהה בעכו בזמן המצור על העיר, ולאחר נסיגת הצרפתים (1803) סייר באזורים הסמוכים והעלה על הכתב תיאורים מחיי היום־יום, לרבות נוף שהוא כינה "הריסות קיסריה" (איור 7).

חוקר מוקדם חשוב היה גרמני בשם ג' זטצן, שיומניו, שנערכו מאוחר יותר, השפיעו רבות על החוקרים שבאו בעקבותיו

---

7 Heyd 1956, 201–216. הטיוטה הראשונה התפרסמה ב־1521 וגרסה מתוקנת ומורחבת התפרסמה ב־1525. התרגום לגרמנית של המהדורה הראשונה (Kahl 1926) אינו מושלם. החברה התורכית להיסטוריה פרסמה עותק פקסימיליה של המהדורה המורחבת משנת 1525 (Reis 1935).

8 א' נצר זיהה את המקום כבריכת נוי בתחום ארמונו של הורדוס (Levine and Netzer 1986, 149–160). יש שם בריכה רדודה חצובה בסלע עם תעלות, אולי מתקופה מאוחרת יותר, המְחברות אותה לים הפתוח. הבריכה מוקפת באכסדרת עמודים וחדרים מרוצפים בפסיפס נשקפים אליה ממזרח. פלינדר (Flinder 1976, 77–80) ואולסון (Oleson 1989, 160–167) זיהו את הבריכה החצובה בסלע כבריכת דגים (*piscina*).

איור 6. קטע מסדרה גדולה של מפות שהוכנו בידי צבא נפוליאון בזמן המערכה בארץ־ישראל בסוף המאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט. החרבות המוצלבות מציינות את מיקומם של המחנות הצרפתיים (במקרה של קיסריה, ב־23 במאי 1799, בזמן הנסיגה לאחר הקרב על עכו)
(Jacotin 1882, II.2, folio 45, באדיבות ספריית הקונגרס)

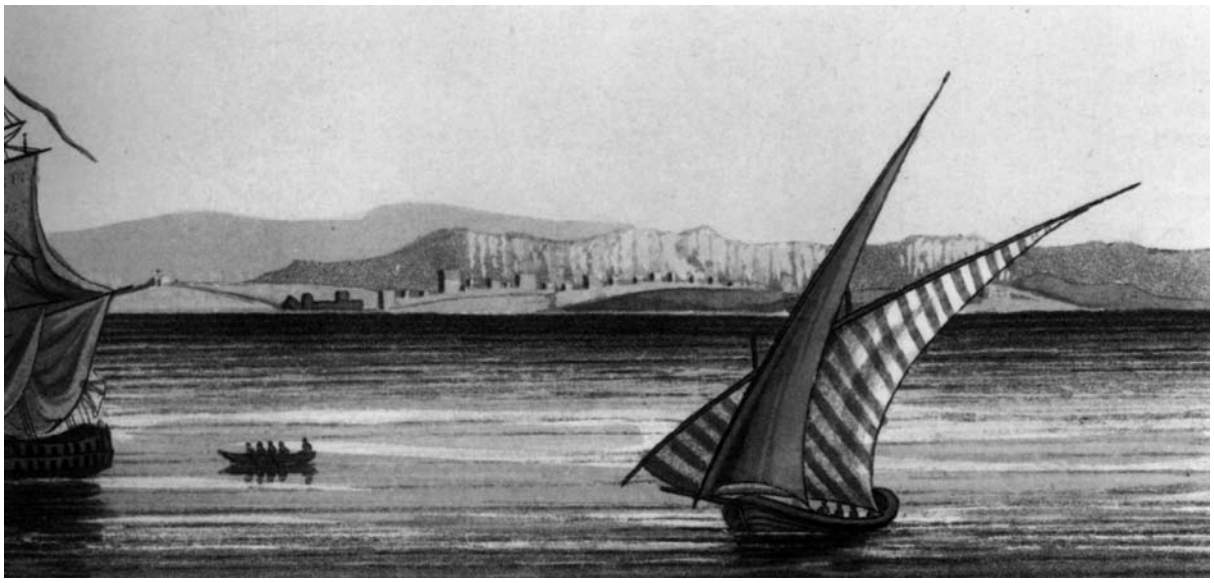

איור 7. מראה קיסריה מן הים, מאת ספילסבורי. ממדיהם של מגדלי הביצורים הצלבניים והר הכרמל מוגזמים
(Spilsbury 1819, op. p. 51, באדיבות ספריית הקונגרס)

איור 8. מראה דמיוני של הנמל הפנימי לכיוון דרום־מערב, מעבר לחורבות הביצורים הצלבניים שמימין. בעזרת הדמיון אפשר לזהות מגדלים עגולים ומרובעים מימי הביניים וצמד עמודים קורינתיים עצומים הנושאים על ראשם אנטבלטורה. חלקים אחרים של מבנים שהתמוטטו הם יותר אמיתיים, במיוחד גושי הבנייה הנפולים שבמרכז. העמודים המשולבים שם בבנייה ושרידי הקיר הצמוד אמורים להיות חלק מהביצור הצלבני; אותם ניתן לראות כיום לאורך הצד הצפוני של שובר הגלים הנוכחי (de Forbin 1819; באדיבות הספרייה הבריטית)

איור 9. מראה נוסף, שצויר **23** שנה מאוחר יותר בידי בארטלט, הוא מדויק יותר מזה של פורבין. מבט לדרום־מערב. אפשר עדיין לראות את קיר אבני הגזית לאורך הצד הצפוני של שובר הגלים הנוכחי, אבל הקירות הגבוהים יותר הוחלפו בסוף המאה הי"ט במבנים עות'מאניים. הקטע הגבוה שמימין בנוי על שרידי שובר הגלים של הורדוס. חלק גדול משרידים אלה הוסר בשנות החמישים של המאה הכ' כאשר נוסף מזח הדייגים (Bartlett 1844; באדיבות מכון דמברטון אוקס)

(Kruse 1854–1859). לרבע הראשון של אותה מאה שייכת ליתוגרפיה מאת תיינון (Thiénon; איור 8), אשר נחרתה בידי ג'ורג' דובלר ונכללה בדוח המסע של פורבין ללבאנט (de Forbin 1819, Pl. 12). אף שלא יכול לשהות במקום זמן רב, הוא שרטט עשרה מראות של הכנסייה, המבצר וסביבתם. הציורים הדמיוניים נעשו מנקודה שנמצאה מעבר לנמל הפנימי לכיוון דרום־מערב, לעבר מגדל העוז הצלבני. ב־1842 הופיעה תמונת נוף אחרת, שצוירה בידי ו"ה בארטלט (Bartlett 1844, 7; איור 9) מנקודה דומה לכיוון אותו מגדל ושובר הגלים הדרומי מתקופת הורדוס. בצד שמאל נמצא מגדל העוז הצלבני שזוהה נכונה כשייך לימי הביניים, אך הוגדר בטעות ככנסייה (להלן); בחזית נראית שורת העמודים שעליה נאמר כי השתייכה לנמל שממנו הפליג פאולוס. בארטלט היה צייר נוף אנגלי מוכשר שהתעניינותו בארצות המקרא גרמה לו להרבות בנסיעות אליהן. סגנונו יותר ריאליסטי מזה של רבים מבני זמנו, אנשי המאה הי"ט, ותיאוריו נעדרים אי דיוקים שהופיעו אצל רבים אחרים. וכך הוא מתאר את ביקורו בקיסריה:

> ...כשהחוויר הירח בשמים והשחר הפציע מעל הרי שומרון הרחוקים, מיהרנו לאורך ההריסות נטולות הצורה של מה שהיה פעם הנמל המפורסם של הורדוס. המלחים הורידו לים סירה קטנה ואנחנו חתרנו אל החוף. שובר גלים ארוך ובנוי כהלכה בסגנון רומי בולט לתוך הים – כנראה שובר הגלים שהוזכר בידי בן־מתתיהו – ועליו, הריסות על גבי הריסות, שרידי מבנה מימי הביניים, אשר היה ללא ספק במקורו כנסייה; במרחק מה צפונה, במקביל לשובר הגלים, פזורים שברי עמודים רבים על שונית סלע. כאן היה, קרוב לוודאי, הנמל שבו נפרד פאולוס סופית מפלסטינה, בדרכו לאיטליה. מנקודה גבוהה יותר העברנו את מבטנו סביב־סביב כדי לראות אם יש שם שרידים נוספים, אך לא ראינו דבר, למעט קטעים מעטים של חומת העיר הגותית שהתרוממו מעל החפיר, קבורים למחצה בצמחייה המכסה את המישור השומם.

ויקטור גֶרן (Guérin 1868–1880, II.2) ביקר בקיסריה בשנות החמישים והשישים של המאה הי"ט. כמו פוקוק, גם הוא זיהה את הביצור החיצוני, אבל ייחס אותו בטעות להורדוס. הוא בילה זמן רב יותר מאשר פוקוק בניתוח השרידים הצלבניים, והציע שהם משתייכים לשני שלבים, הראשון שבהם – מראשית התקופה המוסלמית. הוא הגדיר בטעות את מזח העמודים כמסד (פלטפורמה) מהתקופה הרומית, אבל איתר נכונה את הנמל ההרודיאני והציע, שהיישוב הקדום יותר, מגדל שרשון, היה בחלק זה של העיר. גרן זיהה את ההיפודרום ודן במונומנטים ששרדו בחוצץ המרכזי שלו (ראו מאמרו של סעד בקובץ זה). הוא מיקם בטעות את התיאטרון מדרום לחומה הצלבנית אבל זיהה נכונה את הביצור המאוחר באתרו של התיאטרון, שהיה אז עדיין מכוסה בעפר.

במהלך המאה הי"ט הלכו המבנים הנותרים ונעלמו. מובן שגם בעת העתיקה נעשה שימוש משני באבני בנייה, והצלבנים עשו זאת במרץ רב. מושל עכו שלחם בנפוליאון שינע מקיסריה לעירו מאות דוברות גדושות באבני בנייה כדי לחזק את ביצוריה, לשפץ את הח'אנים ומבני המסחר ולבנות שווקים חדשים ומסגד ענק. במאה הי"ט ובראשית המאה הכ' נמשכה הזרמת חומרי בנייה מקיסריה ליפו, לחיפה ואפילו לאלכסנדריה (שילר תשמ"א, 69–72; Wegman in press).

מפת ניווט מדויקת ראשונה של החוף, מאל־עריש ועד ראש הנקרה (1:250,000), הוכנה בידי מאנסל (Mansell 1863; Ben–Arieh 1979, 190), בצירוף מפות מעגנים מפורטות, לרבות זה של קיסריה (איור 10). תחריטים של נופי חוף הופיעו בשוליהן.

עם ייסודה של הקרן לחקירת ארץ־ישראל (PEF) בשנת 1865 הייתה אחת ממטרותיה הראשונות חקירת ארץ הקודש ומיפויה. צוות סוקרים בראשות לוטננט קונדר ביקר בקיסריה באחד באפריל 1873 ושב לשם שנית בחמישה ובשישה בחודש. הדוח של קונדר, במכתב מיום 27 באוגוסט (Conder 1874, 13–15), הינו בעל חשיבות רבה עד עצם היום הזה:

> לאחר חציית נחל התנינים (the Zerka) נכנסנו לאזור אחר. המצוקים התלולים שבפנים האזור, המציינים את קו החוף בתקופה גיאולוגית קודמת, נסוגים לפתע ומהווים את גבולו הצפוני של עמק השרון הגדול... כאן בחר הורדוס למקם את בירתו ובעזרת אבנים לְבנות שהובאו ממרחקים בנה על חוף צחיח את העיר קיסריה כדי שתהווה נמל שיקשר בין יפו והנמלים הצפוניים. העיר, המוסתרת על־ידי דיונות של חול, מצויה במקום נמוך על החוף ובחודש אפריל מציגה לראווה משטחים גדולים של פרחים צהובים וביניהם טלאים צרים של שדות

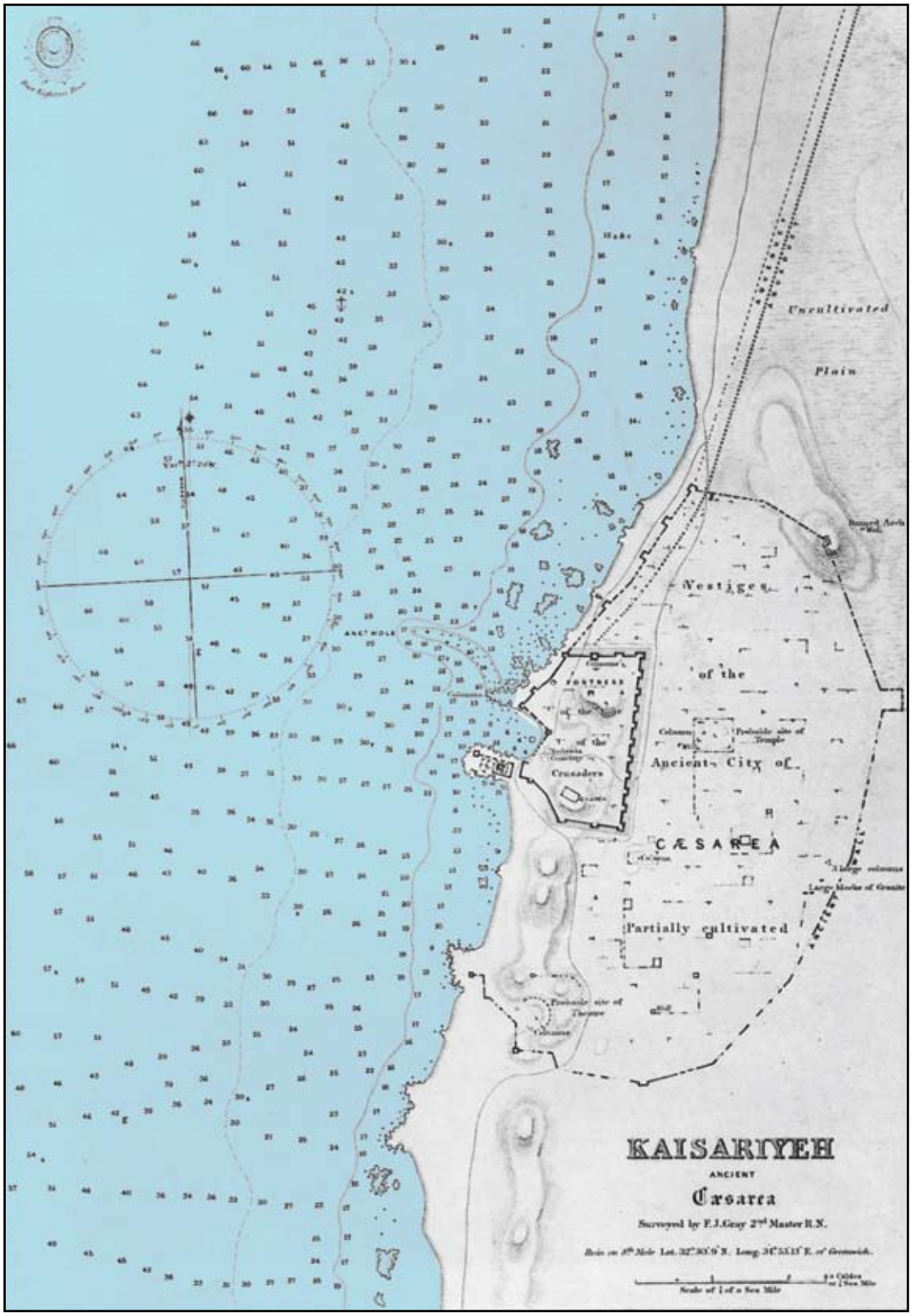

איור **10**. קטע מהמפה השיטתית הראשונה של החוף הארץ־ישראלי (Mansell 1863; באדיבות ספריית הקונגרס)

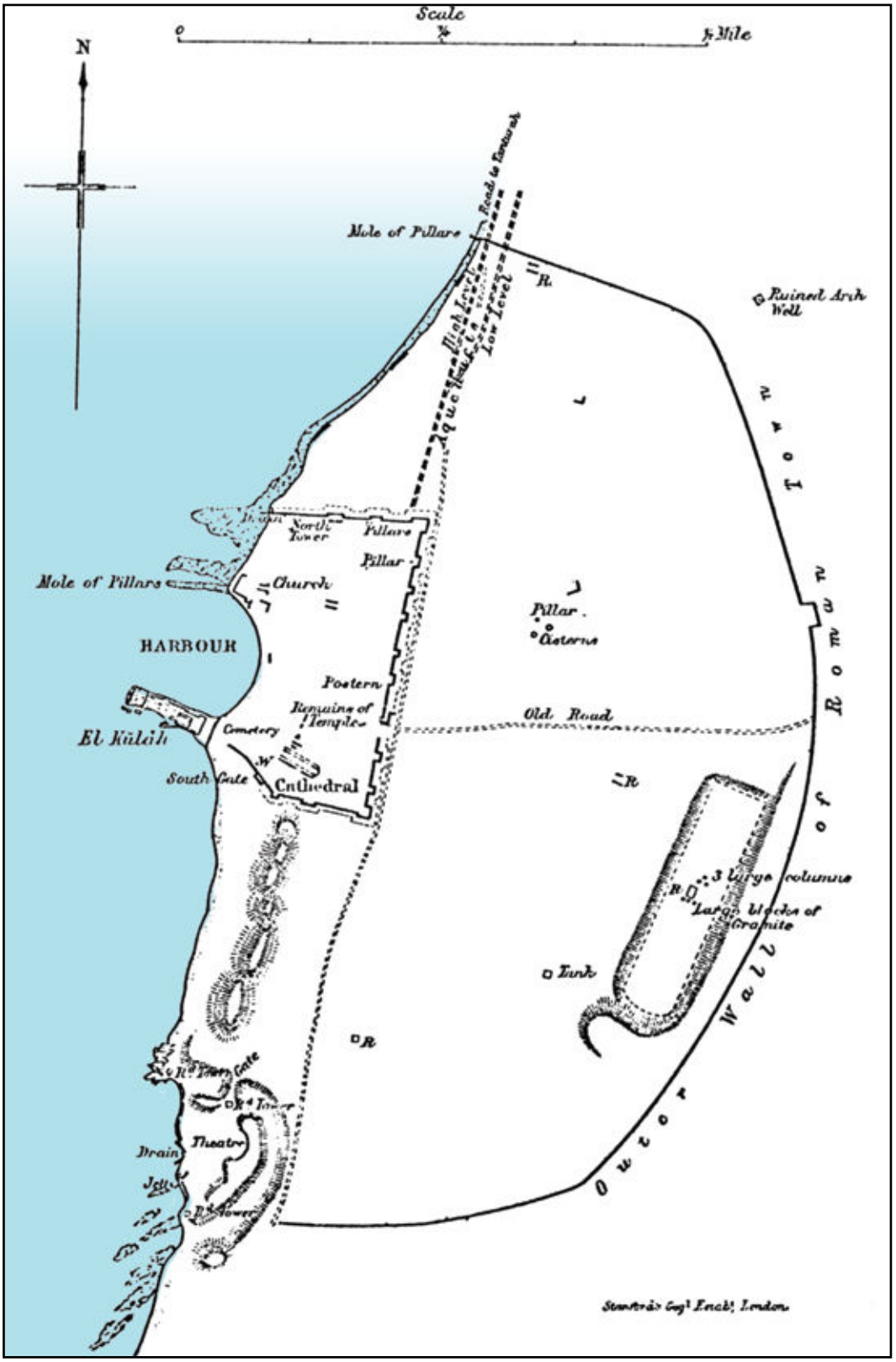

איור 11. תוכנית האתר שפרסמה הקרן לחקירת ארץ־ישראל (Conder and Kitchener 1882, II)

דגן, שהעשבים השוטים חונקים אותם ושמהם בולטות ההריסות החומות המהוות להם ניגוד בולט. התקופה לא התאימה לחפירות ולכן הסתפקנו בסקר בלבד.

השהות הקצרה שלהם הייתה פורייה מאוד. הם גילו את קו הביצור החיצוני וקבעו שהוא מן התקופה הרומית (אם כי אפשר להניח שהם חשבו על תקופה רומית מוקדמת יותר מהמקובל כיום). התוכנית שלהם (איור 11) כללה את כל מעגל החומה החיצונה, אם כי נכתב שם כי "אפשר לעקוב אחרי קו החומה, למעט הקצה הדרום־מערבי; בחלקים אחרים היא מיוצגת על־ידי תל המתרומם מעל פני הקרקע" (Conder and Kitchener 1881–1883, II, 13–29). קונדר תיאר את ביצורי הים, המתחילים בפינה הצפון־מערבית של העיר ונמשכים דרומה עד המבצר הצלבני, אבל אלה לא נכללו בתוכנית. מדרום לנמל הבחין הצוות בסדרה של דיונות ש"נוצרו, קרוב לוודאי, מהצטברות חול שהרוח ערמה על גבי הבניינים" (Ibid., 15), שהיום ידוע כי הם היו מחסנים.[9] דרומה משם הם זיהו נכונה את התיאטרון ואת הביצורים המאוחרים יותר המקיפים אותו (Ibid., 15–16):

קוטר המבנה שבראש התל היה 850 לינקים (171 מ')... המבנה הקבור בתל הוא, ככל הנראה, תיאטרון שקוטרו 285 לינקים (57 מ')... השטח מכוסה ברובו בצמחייה ודורש עבודת חשיפה. בחלל המייצג את הזירה פזורים עמודי גרניט שנפלו. שבר כרכוב עשוי אבן גיר, ועליו שתיים או שלוש אותיות לטיניות בולטות, נמצא מונח בתעלה בצדו הדרומי של התל, בקרבת החוף.

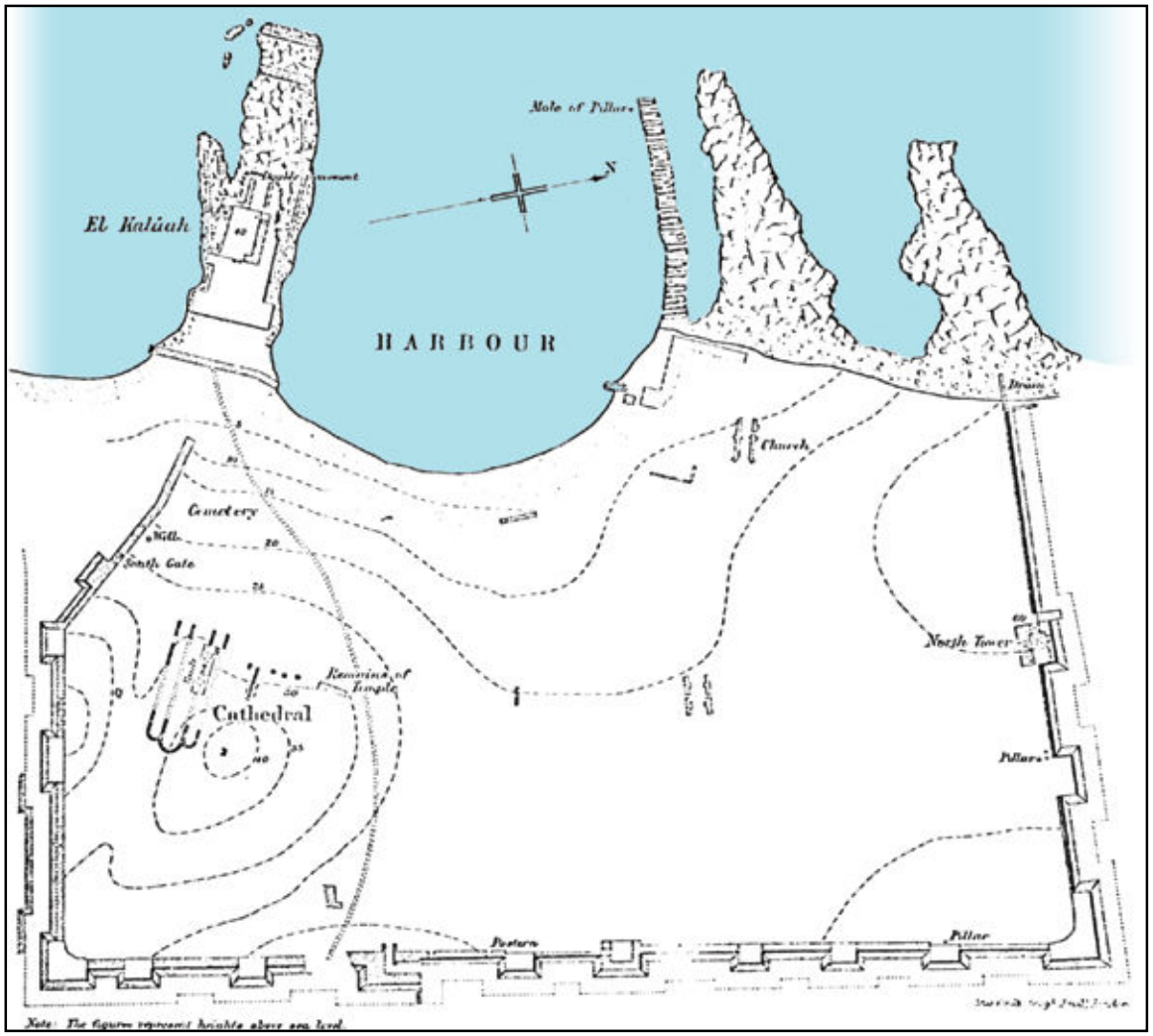

איור **12**. תוכנית העיר מימי הביניים שפרסמה הקרן לחקירת ארץ־ישראל (Conder and Kitchener 1881–1883, II)

9 Blakely 1987, עם הפניות. הקצה הדרומי של רצועת דיונות זו נחפר בשנת 1992 ובמקום נחשפו מרחץ ביזאנטי ומבנה עם מושבי אצטדיון.

קונדר גם היה הראשון שהזכיר את האגנים החצובים בשונית שליד התיאטרון (Ibid., 16; ר' הערה 8 לעיל):

> בכל קצה של התל (התיאטרון) ניכר מגדל הרוס... בין המגדלים האלה יש עוד שונית אחת בולטת... המעידה על כך, שכאן היה עוד בניין קטן ברוחב 9 מ' לערך, שבלט לתוך הים... המתחם הוא כמעט כולו מלאכותי באופיו, אך האתר נבחר בתשומת לב בין שתי שוניות בחוף.

ההיפודרום נמצא ממש פנימה לחומה, ברביע הדרום־מזרחי. נראו שרידי בנייה, אך גושי הגרניט זוהו כמונומנטים שמקורם בחוצץ.[10]

הם ערכו את המחקר הראשון על הנמל, לרבות שובר הגלים הדרומי (Ibid., 17–18):

> רוחבו של נמל קיסריה כ־160 מ', ובדרום יש שונית ארוכה הבולטת לתוך הים 140 מ' לערך מן החוף. נראה שזהו שובר הגלים שהזכיר יוסף בן־מתתיהו. [רוב המבנים הם צלבניים, אך] התכנית הכללית [של המכלול], חציה שובר הגלים (*prokumatia*) וחציה מגדל (במקום שבו ניצב, כנראה, דרוסוס הקדום) עדיין נשמרת. מתחת למגדל הנוכחי (el Kulah – המצודה) מוטלים שני עמודי גרניט אדומים... אלה הם, כנראה, שרידים של עמודי זיכרון (*stelae*) אשר ניצבו על שובר הגלים.

הם זיהו מבנה קטן בקרבת הנמל הפנימי כ"שרידי מקדש", אבל ייחסו אותו בטעות לזה שבנה הורדוס לכבוד רומא ואוגוסטוס. המקדש ההרודיאני ניצב, כנראה, על הבמה המוגבהת המשקיפה על הנמל ולא לרגליה וממערב לה, בקצה האגן הפנימי. קונדר גם תיארך נכונה את שני השלבים העיקריים של הביצורים הצלבניים לראשית המאה הי"ג ולאמצעה. תוכנית שנייה שפורסמה התמקדה בביצורים הצלבניים ובבניינים שבתוכם, ובכללם הכנסייה של לורנצו הקדוש והבזיליקה של פטרוס הקדוש (איור 12). קונדר ביצע סקר נרחב של מערכות אספקת המים וזיהה את מקורותיהן של אמות המים הגבוהה והנמוכה במעיינות הכרמל ובסכר נחל התנינים.

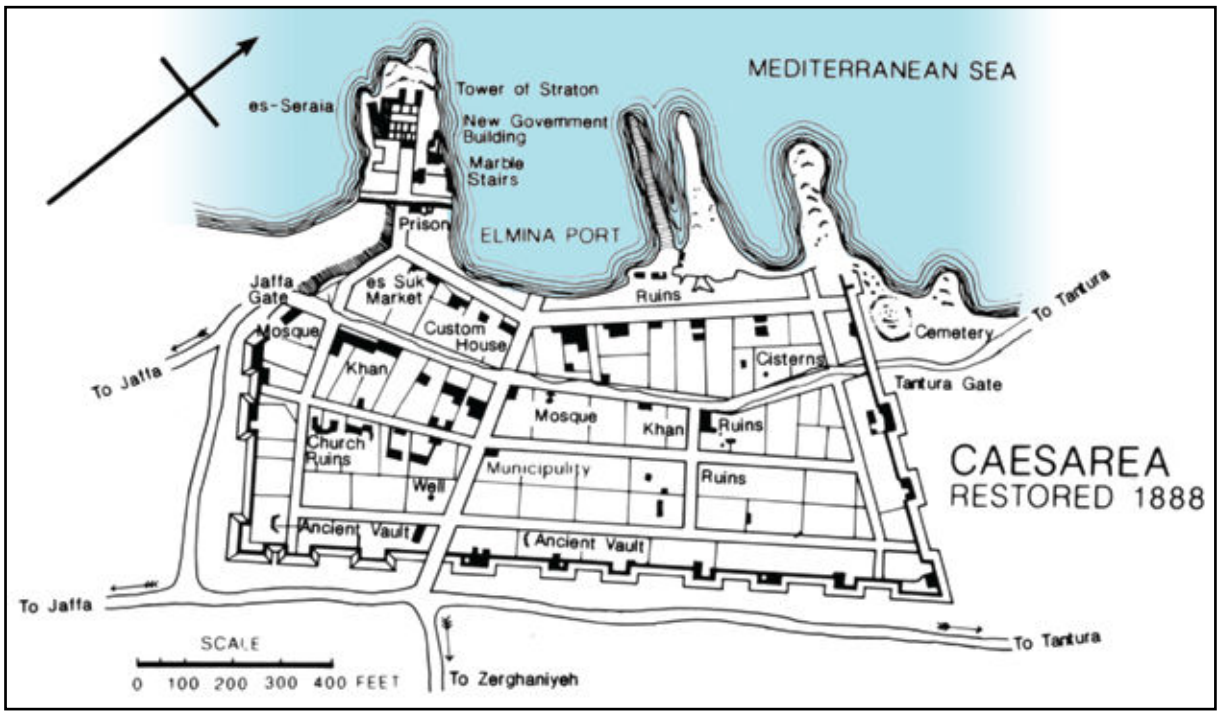

איור **13**. תוכנית היישוב הבוסני שהוקם בשלהי המאה הי"ט בתחום הביצור הצלבני (Monaldo after Schumacher)

10 מבקרים בתקופה הצלבנית כינו את הגושים האלה "פמוטי האל" וכן "השולחן של ישו".

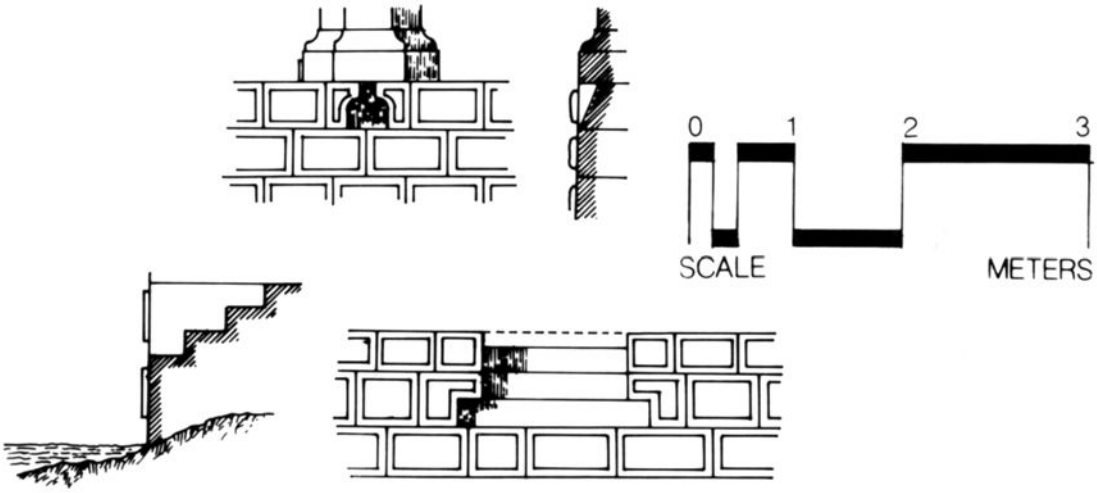

איור **14**. פרטים של מסד אבני הגזית מתחת לחומה הצלבנית, שהוגדר "מדרגות שיש" בתוכנית של שומאכר
(איור 13; Agnew after Schumacher)

בשנת 1884 נפתח פרק חדש עם הגעתם לקיסריה של פליטים מוסלמים מבוסניה (Ibid., 17–18; וראו מאמרו של אילן בקובץ זה). הוכנה תכנית ממשלתית (איור 13) ליישוב חילוקי דעות על הקרקע, שפרצו בין עשרים המשפחות שיושבו שם בצו הסולטן העות'מאני עבדול חמיד הב'. שומאכר, אחד המודדים, תיעד פריטים ארכיטקטוניים אחדים ובהם אבנים מן ההיפודרום, מן הכנסייה הצלבנית ו"מדרגות השיש" שבשרידי שובר הגלים ההרודיאני הדרומי (איור 14). כמה מן התושבים החדשים התפרנסו ממכירה בהיקף נרחב של אבני בנייה מהאתר. בשנים הללו נעלמה לחלוטין כנסיית לורנצו הקדוש, ומגדל העוז הצלבני – נושא חביב על האמנים המוקדמים – הוסע ברובו מהמקום. שומאכר ציין שכדי להרוס את הקירות שעוביים היה 4 מ' היה צורך להשתמש בחומר נפץ.

באותה תקופה בוצעו גם הצילומים הראשונים (ראו במאמרו צ' אילן בקובץ זה), ובכללם קבוצת תמונות מאוסף בונפיל השמורה במוזיאון השמי בהרווארד.[11] בעשור האחרון של המאה הי"ט נערכו באתר ביקורים רבים של חוקרים, במיוחד כאלה שבאו להעתיק כתובות.[12]

אחרי מלחמת העולם הראשונה, כאשר שלטונות המנדט הבריטי הקימו מחלקת עתיקות חדשה, זכו האתרים המקראיים הקדומים לתשומת לב רבה יותר משקיבלה קיסריה. הנזיר הגרמני האפלי ביקר במקום בראשית שנות ה־20 של המאה הכ' ופרסם את הספר הראשון על קיסריה (Haefeli 1923). גם הוא מיקם את הנמל ההרודיאני במפרץ הדרומי. מרבית הדיון שלו אודות המונומנטים התבסס על כתבי בן־מתתיהו.

בשנת 1940 הקימו עשרים חלוצים צעירים את קיבוץ שדות־ים כקהילה של דייגים. חודשים אחדים לאחר מכן עבר הקיבוץ דרומה, לדיונות שמעבר לתיאטרון. עד מהרה החליפה החקלאות את הדיג, וככל שהקרקע הוכשרה לצורכי חקלאות ובנייה, נתגלו עוד ועוד עתיקות. פרופ' שובה מן האוניברסיטה העברית היה פעיל באתר ועזר לא' וגמן להציל ככל שניתן. בשנת 1951 ייסדו השניים את מוזיאון שדות־ים לעתיקות קיסריה (גרשט 1999). הממצאים החשובים הראשונים שנתגלו בידי אנשי הקיבוץ היו כתובות פסיפס ושברי סורג שיש, שהובילו לחפירות אשר נערכו בשנת 1945 בידי י' עורי מטעם מחלקת העתיקות המנדטורית. הפרויקט חודש בשנת 1956 בידי אבי־יונה (תשט"ז, 194–195; Avi–Yonah 1956, 260–261; 1960, 44–48) ונתגלו ממצאים חשובים, לרבות כתובת כ"ד משמרות הכהונה (Avi–Yonah 1964, 46–57). אולם החפירות בבית הכנסת הזה לא הושלמו ולא פורסמו מעולם. בעבודות חרישה שהתבצעו במקום אחר נחשף פסל פורפיר ענק, שדחף לביצוע חפירות בשנת 1951 בניהולו של ש' ייבין מטעם מדינת ישראל, שבהן נחשפה רחבה מרוצפת ומשני צדיה פסל

11 פליקס בונפיל (Bonfils) ובנו היו צלמים צרפתים שישבו בביירות ופעלו במזרח הים התיכון בשלהי המאה הי"ט.

12 למשל Zangemeister 1890, 25–30; ר' גם Germer–Durand 1895, 75–76 על כתובת מן המאה הו' לספירה המזכירה בזיליקה על פסיפסיה וכן מדרגות של מקדש המוקדש לאדריאנוס.

של דמות יושבת (Yeivin 1955, 122–129; Avi-Yonah 1970, 203–208). הפסלים הללו לא נמצאו במקומם המקורי ונראה שהוצבו שם במאה הד׳ במהלך עבודות שיפוץ. באותה שנה חשף ייבין פסיפס מדליונים שהשתמר היטב. מחקר חשוב, שהתבסס על תצלומי אוויר, נערך בידי רייפנברג בעת שעבד עבור הצבא הבריטי במצרים במלחמת העולם השנייה. הוא אישש את דבר קיומם של מונומנטים אחדים והצביע לראשונה על קיומו של אמפיתיאטרון ועל מיקומו. הוא עסק גם בשאלות גיאומורפולוגיות ובכללן אופיין של דיונות החול שמדרום לעיר וקו החוף המשתנה (Reifenberg 1950–51, 20–32).

בשנת 1959 החלה משלחת איטלקית בראשות א׳ פרובה לערוך את החפירות השיטתיות הראשונות בעיר. הצוות חיפש את התיאטרון מתקופת הורדוס, שאמור היה להיות אחד התיאטראות המוקדמים ביותר בסגנון הרומי, שנבנו במזרח הים התיכון. המשלחת עמדה על היסטוריית הבנייה המורכבת של התיאטרון בקיסריה החל בתקופת הורדוס. הם מצאו גם את הכתובת המזכירה את פונטיוס פילטוס ובניין שהוקדש לטיבריוס, שמאוחר יותר נעשה בה שימוש כמדרגה (Calderini 1963, 8–18; Degrassi 1964, 59–65). הצוות האיטלקי תיארך את החומה החיצונית לתקופה הביזאנטית הקדומה וחשף חלקית את קו הביצור הפנימי (צמד מגדלים עגולים ומגדל רב־צלעי סמוך). מחוץ לחומות הם התחילו לחשוף מבנה שאותו זיהו ככנסייה, אך עתה ידוע כי זהו בית מרחץ מאוחר.[13]

תכנית רחבת היקף לניקוי החפיר הצלבני יצאה לדרך מטעם המחלקה לשיפור נוף הארץ. נגב ניהל את החפירות (1960–1961) ושחזר את השער המזרחי, את הכנסייה הצלבנית וחלקים מן הרחוב הצלבני והמבנים הקשורים אליו בתוך העיר המבוצרת (Negev 1960, 17–22; 1961, 81–83). הוא הציע שהפודיום הגדול הנושא את הכנסייה מימי הביניים הוא מתקופת הורדוס וכי בזמנו שכן עליו מקדש רומא ואוגוסטוס. חפירות נוספות שנערכו ממערב לפודיום חשפו מבנים ביזאנטיים וערביים. בשנת 1960 ניהל לינק את החפירות התת־ימיות הראשונות ואת אחד הפרויקטים הראשונים, שבהם נעשה שימוש במכשיר צלילה (SCUBA).[14] על אף תנאי הים הגרועים והעדר פרסומים מפורטים של ארכיאולוגים מקצועיים, הוליד הפרויקט את השרטוט המדויק הראשון של שובר הגלים השקוע במים (Link 1956; MacLeish 1961, 72–82; Hohlfelder 1989, 65–71; Fritsch 1961, 541–545; Ben Dor 1961, 186). עבודות מאוחרות יותר, שנעשו בידי צוללנים ישראלים מטעם האגודה למחקר תת־ימי בישראל והמרכז ללימודי־ים באוניברסיטת חיפה, סוכמו בידי רבן והולפלדר (Raban 1989, 71–96; Hohlfelder 1989, 292). לבסוף, חפירות שנערכו בשנים 1975–1979 בידי לוין ונצר התמקדו במבנה מלבני גדול מצפון לנמל ובמה שנקרא "ארמון השונית".

בזאת אנו מגיעים לעבודה האינטנסיבית שנעשתה בעשרים השנים האחרונות בידי המשלחת המשותפת, פרויקט חקר הנמל וכעת – משלחת החפירות המאוחדת לקיסריה, שפרסומיהם ממשיכים לצאת לאור ועבודתם תומצתה בספר *החלום של הורדוס* (Holum et al. 1988).[15]

ביבליוגרפיה

אבי־יונה מ׳, תשט"ז. החפירות בקיסרי בשנת תשט"ז. *ידיעות* כ:194-195.

גרשט ר׳ (עורכת), 1999. *ספר מוזיאון שדות־ים לעתיקות קיסריה*. תל־אביב.

פראוור י׳, תשכ"ג. *תולדות ממלכת הצלבנים בארץ־ישראל* א-ב. ירושלים.

שילר א׳, תשמ"א. לתולדות שוד עתיקותיה של קיסריה. בתוך שילר א׳ (עורך), *קיסריה ואתריה* (קרדום 18). ירושלים. 69-72.

13 בית המרחץ הקטן הזה שבשטח E נחפר בידי המשלחת המשותפת במהלך שנות השבעים אך לא פורסם מעולם. תוכנית חלקית וחתך הופיעה אצל Holum et al. 1988, 183–184.

14 בצידון ובצור נעשה שימוש באמודאים עם קסדות ברזל.

15 הערת מערכת: מ־1992 ואילך פעלו בקיסריה באינטנסיביות במקביל שלוש משלחות חפירה: המשלחת המאוחדת (CCE), משלחת אוניברסיטת חיפה (HAIFA), ומשלחת רשות העתיקות (IAA). סיכומי תגליותיהן ניתנים במאמרים הבאים.

Adler E.N. (ed.), 1930. *Jewish Travelers in the Middle Ages*. London.

Al Istakhri - Abu Ishak Ibrahim B. Muhammad Al Farisi Al Istakhri. Adler E.N. (ed.), 1930. *Book of Roads and Countries* (Manuscript on vellum, 20x12.5 cm). *Jewish Travelers in the Middle Ages*. London.

Avi-Yonah M. 1950-51. The Development of the Roman Road System in Palestine. *IEJ* 1:54-60.

Avi-Yonah M. 1956. Caesarea. *IEJ* 6:260-261.

Avi-Yonah M. 1960. The Synagogue of Caesarea, Preliminary Report. In *Louis M. Rabinowitz Fund for the Exploration of Ancient Synagogus, Bulletin* III. Jerusalem. 44-48.

Avi-Yonah M. 1964. The Caesarea Inscription of the Twenty-Four Priestly Courses. In Vardaman E.J. and Garrett J.L., Jr. (eds.), *The Teacher's Yoke: Studies in Memory of Henry Trantham*. Waco, TX. 46-57.

Avi-Yonah, M. 1970. The Caesarea Porphyry Statue. *IEJ* 20:203-208.

Babock E.A. and Krey A.C. (trans.). 1943. *William of Tyre. A History of Deeds Done Beyond the Sea*. New York.

Bartlett W.H. 1844. *Walks about the City and Environs of Jerusalem*. London (repr. Jerusalem 1974).

Ben-Arieh Y. 1979. *The Rediscovery of the Holy Land in the Nineteenth Century*. Jerusalem and Detroit.

Ben Dor I. 1961. A Marine Expedition to the Holy Land, Summer 1960. *AJA* 65:186.

Benvenisti M. 1970. *The Crusaders in the Holy Land*. Jerusalem.

Bernard J.H. (trans.), 1893. *Theodosius Topography of the Holy Land* (PPTS II). London.

Blakely 1987. *Caesarea Maritima* IV. *The Pottery and Dating of Vault 1: Horreum, Mithraeum, and Later Uses*. Queenston.

Calderini A. 1963. L'insciption de Ponce Pilate à Césarée. *Bible et Terre Sainte* 57:8-18.

Chelo I. 1847. Les chemins de Jérusalem. In Carmoly E. (ed.), *Itinéraires de la Terre Sainte des XIIIe-XIVe siècles*. Bruxelles. 252-254.

Conder C.R. 1874. The Survey of Palestine, Report XVI. *PEFQSt*.:11-16.

Conder C.R. and Kitchener H.H. 1881-1883. *The Survey of Western Palestine*, I-III. London.

Degrassi A. 1964. Sull'iscrizione di Ponzio Pilato. *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei, Rendiconti Classe di Scienze morali, storiche e filoologiche* 19:59-65.

Flinder A. 1976. A Piscina at Caesarea – A Preliminary Survey. *IEJ* 26:77-80.

Fedden H.R. 1958. *English Travellers in the Near East*. London.

de Forbin Comte. 1819. *Voyage dans le Levant en 1817 et 1818*. Paris (2nd ed.).

Fritsch C.T. 1961. Underwater Excavation of the Sunken Harbor of Caesarea Maritima, Israel. *Yearbook of the American Philosophical Society*:541-545.

Germer-Durand J. 1895. Inscriptions romains et byzantines de Palestine. *RB* 4:75-76.

Geyer P. (ed.), 1898. *Itinera Hierosolymitana*. Vienna.

Grabois A. 1988. Medieval Pilgrims, the Holy Land and Its Image in European Civilization. In Sharon M. (ed.), *The Holy Land in History and Thought*. Leiden. 65-79.

Guérin G. 1868-1880. *Description géographique, historique et archéologique de la Palestine* I-VII. Paris.

Haefeli L. 1923. *Cäsarea am Meer. Topographie und Geschichte der Stadt nach Josephus und Apostelgeschichte*. Münster.

Hazard H.W. 1975. Caesarea and the Crusades. In Fritsch C.T. (ed.), *Studies in the History of Caesarea Maritima* (BASOR Suppl. Stud. 19). Missoula. 79-114.

Heyd U. 1956. A Turkish Description of the Coast of Palestine in the Early Sixteenth Century. *IEJ* 6:201-216.

Hilprecht H.V. 1903. *Explorations in Bible Lands during the 19th Century*. Edinburgh.

Hohlfelder R.L. 1989. Underwater Survey and Excavation: 1. Link Expedition. In Raban A. et al. *The Harbours of Caesarea Maritima* I: *The Site and the Excavations* (Oleson J.P. [ed.]) (BAR IS 491). Oxford. 65-71.

Holum K.G. et al. 1988. *King Herod's Dream, Caesarea on the Sea*. New York and London.

Jacotin M. 1882. *Mémoire sur la construction de la Carte d'Egypte, des observations et des recherches qui ont été fait en Egypte pendant l'expedition de l'armée française: Etat moderne*. Paris.

Jones T.B. 1978. *In the Twilight of Antiquity: the R. S. Hoyt Memorial Lectures 1973*. Minneapolis.

Kaegi W.E. Jr. 1978. Some Seventh-Century Sources on Caesarea. *IEJ* 28:177-181.

Kahl P. (trans.). 1926. *Piri Re'is Baharije, Das türkische Segelhandbuch für das Mittelländdische Meer vom jahre 1521*, Band I, Text 1. Berlin and Leipzig.

Kallner D.H. 1944. Jacotin's Map of Palestine, Surveyed during Napoleon's Campaign in 1799. *PEQ* 76:157-163.

Karmon Y. 1960. An Analysis of Jacotin's Map of Palestine. *IEJ* 10:157-173, 244-254.

Kruse Fr. (ed.), 1854-1859. *Ulrich Jasper Seetzen's Reisen durch Syrien, Palästina, Phönizien, die Transjordan-länder, Arabia Petraea und Unterägypten*, I-IV. Berlin.

Le Strange G. (trans.), 1896. *Mukaddasi, Description of Syria, including Palestine* (PPTS III). London.

Le Strange G. (trans.), 1893. *Nasir-i-Khusrau, Diary of a Journey through Syria and Palestine* (PPTS IV). London.

Levine L.I. 1975. *Caesarea under Roman Rule*. Leiden.

Levine L.I. and Netzer E. 1986. *Excavations at Caesarea Maritima 1975, 1976, 1979 – Final Report* (Qedem 21). Jerusalem.

Link E.A. 1956. *Survey Trip to Israel: (a) The Port of Caesarea*. New York.

MacLeish K. 1961. Sea Search into History at Caesarea. *Life* 50.18:72-82.

Mansell A.L. 1863. Carte de Césarée (Dépôt des cartes et plans de la marine Française). Paris.

Nebenzahl K. 1986. *Maps of the Holy Land: Images of Terra Sancta through Two Millenia*. New York.

Negev A. 1960. Caesarea Maritima. *Christian News from Israel* 9:17-22; 11:50-59.

Negev A. 1961. Caesarea. *IEJ* 11:81-83.

Oleson J.P. 1989. Area P: Piscina. In Raban A. et al. *The Harbours of Caesarea Maritima* I: *The Site and the Excavation*s (Oleson J.P. [ed.]) (BAR IS 491). Oxford. 160-167

Pococke R. 1743-1745. *A Description of the East, and Some Other Countries*, I-II. London.

Poloner – Johannes Poloner, *Descriptiones Terrae Sanctae* (Tobler T. [ed.]). Leipzig 1874.

Raban A. 1989. Underwater Survey and Excavation. In Raban A. et al. *The Harbours of Caesarea Maritima* I: *The Site and the Excavations* (Oleson J.P. [ed.]) (BAR IS 491). Oxford. 71-96.

Reifenberg A. 1950-51. Caesarea: A Study in the Decline of a Town. *IEJ* 1:20-32.

Reis – Piri Reis, *Kitabi bahriye* (Türk Tarihi Traştirma Kurumu yayinlarindanı no. w). Istanbul 1935.

Ringel J. 1975. *Césarée de Palestine: Etude historique et archéologique*. Paris.

Spilsbury F.B. 1819. *Picturesque Scenery in the Holy Land and Syria*. London.

Stewart A. (trans.), 1894. *John Poloner's Description of the Holy Land* (PPTS VI). London.

Stewart A. (trans.), 1896a. *Burchard of Mount Sion, A.D. 1280* (PPTS XII). London.

Stewart A. (trans.), 1896b. Jacques the Vitry, *The History of Jerusalem A.D. 1180* (PPTS XI). London.

Stewart A. (trans.), 1896c. *Theoderich's Description of the Holy Places* (PPTS V). London.

Tobler T. (ed.), 1887. *Itinera Hierosolymitana et descriptiones Terrae Sanctae*. Geneva.

Tsafrir, Y. 1986. The Maps Used by Theodosius: On the Pilgrim Maps of the Holy Land and Jerusalem in the 6th c. C.E. *DOP* 40:129-145.

Vann R.L. 1992. Early Travelers and the First Archaeologists. In Vann R.L. (ed.), *Caesarea Papers, Straton's Tower, Herod's Harbour, and Roman and Byzantine Caesarea* (JRA 5). Ann Arbor. 275-290.

Vilnay Z. 1965. *The Holy Land in Old Prints and Maps*. Jerusalem (2nd ed.).

Wegman A. In press. *The Harbours of Caesarea Maritima 3*.

Wilkinson J. 1971. *Egeria's Travels to the Holy Land*. Jerusalem.

Wilkinson J. 1977. *Jerusalem Pilgrims before the Crusades*. Jerusalem.

Yeivin S. 1955. Excavations at Caesarea Maritima. *Archaeology* 8:122-129.

Zangemeister K. 1890. Inschrift der Vespasianischen Colonie Caesarea in Palästina. *ZDPV* 13:25-30.